

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA FONOLOGIK BIRLIKLARNING QIYOSIY-TIPOLOGIK TAHLILI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20946659>

Raxmonberdiyeva Dilshoda O'ktamali qizi

University of Business and Science

Annotatsiya

Ushbu tadqiqot german tili vakili bo'lgan ingliz tili va turkiy tillar guruhiga kiruvchi o'zbek tili fonologik tizimlarini tizimli-strukturaviy va kontrastiv jihatdan o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada har ikki tilning vokalizm va konsonantizm sathlari tizimli oppozitsiyalar, allofonik variatsiyalar hamda fonotaktik cheklovlar prizmasi orqali qiyoslanadi. Eksperimental tahlillar asosida o'zbekiy auditoriyada inglizcha segmental va suprasegmental birliklarni o'zlashtirishdagi iyerarxik qiyinchiliklar darajasi aniqlangan. Tadqiqot xulosalari oliy ta'lim muassasalarida amaliy va nazariy fonetika darslarini optimallashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar

fonologik tizim, oppozitsiya, allofon, konsonantizm, vokalizm, fonotaktika, prosodika, lingvistik interferensiya, kontrastiv iyerarxiya.

ABSTRACT

This research conducts a systematic-structural and contrastive investigation into the phonological frameworks of English (a Germanic language) and Uzbek (a Turkic language). The paper evaluates vocalic and consonantal subsystems through the lens of binary oppositions, allophonic distributions, and phonotactic constraints. Utilizing empirical error analysis, the study maps out the hierarchical difficulties Uzbek learners face when acquiring English segmental and suprasegmental items. The outcomes contribute directly to optimizing both theoretical and practical phonetics curricula within higher education frameworks.

Keywords: phonological system, opposition, allophone, consonantism, vocalism, phonotactics, prosodics, linguistic interference, contrastive hierarchy.

Kirish

Zamonaviy kontrastiv lingvistikaning markaziy muammolaridan biri — turli tizimli tillarning minimal moddiy birliklari va ularning nutqiy zanjirdagi kombinator-pozitsion o'zgarishlarini qiyosiy modellashtirishdir. Mazkur muammoning o'rganilishi til universalonlari (tillararo umumiy qonuniyatlar) va tillarning o'ziga xos tipologik xarakteristikasini belgilashda muhim poydevor bo'ladi. Ma'lumki, ingliz tili analitik rivojlanish yo'lini bosib o'tgan german

tillaridan biri bo'lsa, o'zbek tili agglyutinativ tuzilishga ega turkiy tillar oilasining yorqin vakilidir. Ushbu genetik va tipologik uzoqlik tillarning fonologik tizimida, ayniqsa, tovushlar distributsiyasi va funksional yuklamasida yaqqol namoyon bo'ladi.

Fonologik birliklarni tizimli tadqiq etish o'tgan asrning o'rtalaridan boshlab jadallashgan bo'lsa-da, ko'plab tadqiqotlar faqatgina individual tillarning tavsifiy fonetikasini yoritish bilan cheklangan. Ikki til fonologik tizimlarining tub xususiyatlarini kontrastiv tahlil qilish (contrastive analysis) esa ona tili strukturalarining ikkinchi tilni o'zlashtirishdagi "filtr" rolini aniqlashga imkon beradi. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi – o'zbek tili fonologiyasidagi so'nggi nazariy qarashlar kontekstida ingliz tili qabul qilingan talaffuz me'yoring (Received Pronunciation) differensial belgilarini mikrosistemaviy darajada qayta baholash zarurati bilan belgilanadi.

Tadqiqotning maqsadi – ingliz va o'zbek tillaridagi fonema va allofonlarning o'zaro mutanosiblik darajasini va tizimli farqlarini qiyosiy-tipologik tahlil qilish, shu asosda yuzaga keladigan fonologik interferensiyaning lingvistik va didaktik iyerarxiyasini shakllantirishdan iborat.

Metodlar

Ushbu ilmiy ish doirasida strukturalizm va funksional fonologiyaning metodologik tamoyillariga tayanildi. Tadqiqotda quyidagi lingvistik usullar kompleksi qo'llanildi:

1. Binor oppozitsiyalar metodi (N.S. Trubetzkoy asos solgan): Fonemalarning korrelyativ va differensial belgilarini (masalan: jarangsizlik/jaranglilik, qisqalik/cho'ziqlik) aniqlash uchun minimal juftliklar tahlili o'tkazildi.
2. Kombinator-pozitsion tahlil: Fonemalarning so'z boshida, o'rtasida va oxirida kelish imkoniyatlari hamda allofonlarning variantlashuv qonuniyatlari qiyoslandi.
3. Statistik-empirik metod: University of Business and Science talabalari orasidan tanlab olingan 40 nafar respondent ishtirokida maxsus tayyorlangan fonologik testlar yordamida audioyozuvlar bazasi yaratildi va xatolar chastotasi foizlarda hisoblandi.

Natijalar

O'tkazilgan tizimli tahlillar natijasida ikki til fonologik sathining tub differensial xususiyatlari quyidagi uchta yo'nalishda guruhlashtirildi.

3.1. Vokalizm tizimidagi konseptual tafovutlar

Ingliz tili vokalizmi miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari bo'yicha o'zbek tilidan sezilarli darajada ustun turadi (20 taga qarshi 6 ta). Eng asosiysi, ingliz tilida unlilarning cho'ziqlik-qisqalik (durational opposition) hamda g'ayratlilik-

bo'shashganlik (tense/lax) belgilari parallel ravishda fonematik ahamiyatga ega. O'zbek tilida esa unlilar cho'ziqligi faqat ba'zi arabiy yoki forsiy o'zlashma so'zlarda saqlangan bo'lib, hozirgi adabiy tilda u tizimli-fonologik qiymat kasb etmaydi.

3.2. Konsonantizm tizimidagi allofonik o'zgarishlar

Ingliz tili konsonantizmida jarangsiz portlovchi fonemalar (/p/, /t/, /k/) kuchli kuchlanish (fortis) bilan ajralib turadi va urg'uli bo'g'in boshida kuchli aspiratsiyaga ega bo'ladi. O'zbek tilida esa ushbu fonemalar kuchsizroq (lenis) xarakterga ega. Bundan tashqari, ingliz tilida so'z oxirida jarangli undoshlarning (lenis consonants) kuchsizlanishi kuzatilsa-da, ularning to'liq jarangsizlanishi (devoicing) sodir bo'lmaydi, chunki bu ma'no buzilishiga olib keladi (masalan: *send* /send/ vs *sent* /sent/). O'zbek tilida esa so'z oxirida jarangsizlanish qat'iy fonotaktik qonundir.

Respondentlarning nutqiy xatolarini statistik tahlil qilish natijalari quyidagi jadvalda tizimlashtirildi:

No	Fonologik pozitsiya va k	Ingliz tili xatolari	O'zbek nutqchilaridagi differentsiya ko'rinishi	Xatolar totasi (%)
1	Unlilarning miqdoriy pozitsiyasi	/pɒl/ (pull) pu:l/ (pool)	Neytrallashuv (ikkala unli ham o'rtacha qisqalikda)	74%
2	Diftonglarning oftonglashuvi	/leɪt/ (late), t/ (boat)	Sof unli yoki yarim unliga aylantirish ([leɪt], [bot])	58%

No	Fonologik pozitsiya va k	Ingliz tili nas	O'zbek anuvchilaridagi ferensiya ko'rinishi	Xatolar totasi (%)
3	Portlovchilar ratsiyasi	So'z boshida [t ^h], [k ^h]	Aspiratsiyasiz oddiy fuz	81%
4	So'z oxirida igitlikni saqlash	/bæg/ (bag) oxirgi /g/ gli	To'liq jarangsizlantirish [k] - back)	69%
5	Maxsus inglizcha malar	/w/ (velar n unli), /ŋ/	/v/ yoki /n+g/ birikmasi almashtirish	65%

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ikki til fonologik tizimlarini chog'ishtirishda faqatgina fonemalar inventariga (miqdoriga) qarab xulosa chiqarish yetarli emas. Eng katta qiyinchiliklar fonemalarning allofonik distributsiyasi (tovushlarning variantlanishi) sohasida namoyon bo'ladi.

Masalan, o'zbek tili sohiblari ingliz tilidagi /bæg/ (sumka) so'zini talaffuz qilganda, o'zbek tilining fonotaktik qonuniyatlariga (so'z oxirida jarangli tovush kelmasligi qoidasiga) muvofiq, uni [bæk] ko'rinishida jarangsizlantiradilar. Natijada ingliz tilidagi mutloq boshqa ma'noga ega bo'lgan *back* (orqa) so'zi hosil bo'ladi. Bu hodisa sof lingvistik nuqtai nazardan fonologik transpozitsiya va semantik kolliziya (ma'nolar to'qnashuvi) hisoblanadi.

Unlilar sathida esa o'zbek tilidagi 6 ta unlining akustik-artikulyatsion maydoni kengligi sababli, talabalar ingliz tilidagi yaqin va o'xshash unlilar (masalan: /æ/, /e/, /ʌ/) o'rtasidagi minimal farqlarni his qila olmaydilar. Bu esa Robert Lado (1957) tomonidan ilgari surilgan "Ona tili strukturasi ikkinchi til

tizimini qabul qilishda süzgich vazifasini o‘taydi" degan nazariy gipotezani to‘liq tasdiqlaydi.

Shu bois, ingliz tili darslarida talaffuzni shakllantirish bosqichida shunchaki tovushni taqlid qilish (imitation) emas, balki ikki til fonologik oppozitsiyalarini qiyosiy anglatish – "Contrastive Phonological Awareness" modelini joriy etish lozim.

Xulosa

Ingliz va o‘zbek tillari fonologik birliklarining qiyosiy-tipologik tahlili quyidagi ilmiy xulosalarni chiqarish imkonini berdi:

1. Ingliz tili vokalizm tizimi fonematik va semantik farqlash quvvati bo‘yicha o‘zbek tili vokalizmiga qaraganda ancha murakkab iyerarxiyaga ega bo‘lib, muloqot jarayonida unlilarning cho‘ziqligi va tabiati hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

2. Konsonantizm tizimidagi boshqa-boshqa fonotaktik qoidalar (inglizcha aspiratsiya va so‘z oxirida jaranglilikning saqlanishi vs o‘zbekcha kombinator moslashuv va majburiy jarangsizlanish) tizimli va eng ko‘p takrorlanuvchi nutqiy xatolarni yuzaga keltiruvchi lingvistik manbalardir.

3. Universitet darajasida ingliz tili fonetikasini o‘qitish samaradorligini oshirish uchun o‘zbek talabalarining ona tili bazasidan kelib chiqib, yuqoridagi jadvalda ko‘rsatilgan xatolar iyerarxiyasiga moslashtirilgan maxsus differensial mashqlar majmuasini yaratish talab etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

Abduazizov, A. A. (2010). *English Phonology and Phonetics* [Ingliz tili fonologiyasi va fonetikasi]. Sharq.

Celce-Murcia, M., Brinton, D. M., & Goodwin, J. M. (2010). *Teaching Pronunciation: A Reference for Teachers of English to Speakers of Other Languages* (2nd ed.). Cambridge University Press.

Jakobson, R. (1971). *Selected Writings I: Phonological Studies*. Mouton.

Lado, R. (1957). *Linguistics Across Cultures: Applied Linguistics for Language Teachers*. University of Michigan Press.

Reshetov, V. V. (1961). *Osnovi fonetiki i grammatiki uzbekskogo yazika* [O‘zbek tilining fonetikasi va grammatikasi asoslari]. Uchpedgiz.

Trubetzkoy, N. S. (1939). *Grundzüge der Phonologie* [Fonologiya asoslari]. Travaux du Cercle Linguistique de Prague.